

לחיי העבודה העצמית

מרכז
דלמן
תל אביב

סוגיות בתולדות עם ישראל

12 לקט מאמרים

לפני היות הציונות

לתולדות הרעיון הלאומי היהודי ושאלת ארץ-ישראל

ערך שמואל אלמוג

מרכז זלמן שזר להעמקת התודעה ההיסטורית היהודית

החברה ההיסטורית הישראלית

ירושלים, תשמ"א

סדרת סוגיות בתולדות עם ישראל
מפרסומי מרכז זלמן שזר

המערכת: פרופ' מנחם שטרן (יו"ר), פרופ' שמואל אטינגר,
דר' ראובן בונפיל, צבי יקותיאל, י' יוסף כהן, דר' שלמה נצר
מרכז המערכת: יצחק כהן

©

כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר
Printed in Israel, 1981
ISSN 0333-5062

תוכן העניינים

7	שמואל אלמוג — מבוא .
19	רפאל מאהלר — יהדות אמריקה ורעיון שיבת ציון בתקופת המהפכה האמריקנית ציון ט"ו (תש"י), עמ' 107—134
47	מאיר ורטה — רעיון שיבת ציון במחשבה הפרוטסטנטית באנגליה בשנים 1790—1840 ציון ל"ג (תשכ"ח), עמ' 145—179 .
83	מאיר ורטה — מדוע נוסדה קונסוליה בריטית בירושלים? ציון כ"ז (תשכ"א), עמ' 215—237
107	נ"מ גלבר — שאלת ארץ-ישראל בשנים 1840—1841 מאסף ציון ד' (תר"ץ), עמ' 44—66
115	חנוך רינהולד-רינות — יוסף סאלוואדור — חייו ודעותיו ציון ט' (תש"ד), עמ' 109—141 .
149	מיכאל גרץ — מקומו של יוסף סאלוואדור בגיבוש תודעת הייחוד היהודי ציון ל"ז (תשל"ב), עמ' 41—65
175	מיכאל גרץ — לשיבתו של משה הס ליהדות — הרקע לחיבור 'רומי וירושלים' ציון מ"ה (תש"ם), עמ' 133—153
197	ג' קרפל — החברה הראשונה לישוב ארץ ישראל ציון ז' (תש"ב), עמ' 197—205
207	א' קראוזה — חבלי הלידה של מקוה ישראל ציון ז' (תש"ב), עמ' 104—108
213	מפתח שמות .
222	ביאורי מילים
196	איורים אחרי עמ'

מבוא

מאת שמואל אלמוג

כל המאמרים המתפרסמים בקובץ זה הופיעו מלכתחילה בכתב־העת 'ציון' — אחד מהם כמאסף 'ציון', שיצא מטעם החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה החל בשנת תרפ"ו, ויתרם ברבעון לחקר תולדות ישראל, הנושא אותו שם והמופיע משנת תרצ"ו ואילך.

המאסף היה מכוון לחקר תולדות ארץ־ישראל והיישוב היהודי בה ואילו ברבעון הורחבה היריעה, כדי שישמש בימה משותפת לכל העוסקים בחקר תולדות עם ישראל. אף כאשר חרג 'ציון' מגבולות ארץ־ישראל, המשיך לראות בה את מרכזו של המחקר ההיסטורי.¹ עם זאת, חלו שינויים מפליגים ברבות הימים ו'ציון' נעשה ביטאון עיקרי לחקר תולדות ישראל בלשון העברית ומצודתו פרוסה על־פני כל ההיסטוריה היהודית.

מצד שני החלו במשך הזמן להופיע כתבי־עת מיוחדים, המתמחים בהבטים מסוימים של תולדות ישראל — היסטוריה רגיונאלית, תולדות הציונות, תולדות תנועת העבודה, חקר השואה, חקר יהדות זמננו ועוד. המגמה שאפינה את הרבעון 'ציון' בראשיתו — להיות בימה משותפת לכל חוקרי תולדות ישראל — נתקלת, איפוא, במגמה־נגדית של התגדרות בתחום מקצועי מיוחד.

כמו בתחומים רבים, גוברת בתקופתנו ההתמחות המקצועית גם בחקר ההיסטוריה. האידיאל איננו עוד להעמיד היסטוריונים אוניברסליים, כ־אם להכשיר חוקרים מיומנים, הבקיאים איש איש בתחומי עיסוקו. שאלה גדולה תלויה ועומדת עדיין: כיצד תיתכן הפרֶיָה הדדית בין תחום למשנהו? לפיכך, בימינו דווקא יש משנה־ערך לקיום קשרים בין החוקרים השונים, מעבר למחיצת ההתמחות המקצועית.

'ציון' הולך כל השנים בדרכו הפתוחה והרחבה ואומר לכלול באותה אכסניה את כל תחומי ההיסטוריה של עם ישראל. אף־על־פי־כן האמת ניתנת להיאמר, שלא תמיד הוא מגיע למחוז חפצו. קם דור חדש של משכילים וקוראים, שעניין להם אולי באחד מתחומי עיסוקו של 'ציון', אך הרבעון מרוחק מהם ואין הם נזקקים לו בדרך־כלל.

לפיכך ייעשה מעתה ניסיון להוציא לאור קבצים של חיבורים בנושאים מסוימים, כדי

1 ראה דבר המערכת ('מגמתנו'), ציון א', ירושלים תשרי תרצ"ו, עמ' 2.

שיעמדו במרוכז לרשות המעוניינים. הקובץ שלפנינו הוא ראשון בסוגו ויש בו מבחר מאמרים בעניי ארץ־ישראל, שיבת ציון והרעיון הלאומי היהודי במאות ה־י"ח והי"ט. "תורה מחזרת על אכסניה שלה" (בבא מציעא, דף פ"ה, עמ' א') — כשם שעורכי 'ציון' העמידו מלכתחילה במרכז עיונם את ארץ־ישראל ואת מקומה בחיי העם היהודי, כך נוהג גם קובץ זה.

העבר לכל אורכו

בשנים האחרונות מתפרסמים מחקרים רבים העוסקים בדברי ימי הציונות ויש לנו כיום ידיעה מבוססת למדי על חטיבות נכבדות של תולדותיה. אך זו דרכו של מחקר — בד בבד עם התשובות שהוא מעלה, מתעוררות שוב שאלות חדשות או שניתן לגלות פנים חדשות בפרשיות ידועות לכאורה. מבעד לשכבות הנחשפות מבצבצות שכבות עמוקות יותר, הקוראות לחוקר לגלותן, כדי להאיר את העבר לכל אורכו. משל למה הדבר דומה? לבניין בעל קומות רבות, שיסודותיו נעוצים במעבה האדמה ויש לו עוד חדרים תת־קרקעיים מרובים.

הקומה העליונה של הבניין, תחילתה בתש"ח או בהחלטת עצרת 'האומות המאוחדות' משנת 1947; שלושים שנה לפני־כן — 'הצהרת בלפור'; עוד עשרים שנה לאחור — הקונגרס הציוני הראשון. כאן אנו באים אל המסד, היינו, לעלייה הראשונה, בשנות השמונים של המאה הקודמת. אך מה חלקן של הקומות שמתחת לפני הקרקע: אילו מאורעות ותוכניות, אילו רעיונות ואישים מן התקופה הקדם־ציונית השפיעו על הציונות עצמה ומה המשקל שיש ליחס לכל אחד מהם?

נזכיר, לדוגמא, את המפנה שתלה ב"צ דינור בעלייה לא"י של ר' יהודה החסיד וחבורתו בשנת 1700, עד שהחל מונה ממאורע זה את ראשיתם של הזמנים החדשים בתולדות ישראל.² הטענה, שמעשה זה קובע־עיתים בהיסטוריה, נסמכת על העליות שלאחר ר' יהודה החסיד ועל ההשפעה שיצאה מהן לגבי ראיית מקומה של ארץ־ישראל בתהליך הגאולה. הווה אומר, מאורע מצומצם כשלעצמו נתפס כראשיתו של שידוד־מערכות בחיי העם היהודי כולו, הרבה מעבר לתחומי הציונות גרידא.

או עניין אחר הכרוך בעקבו: מה משקלם של 'מבשרי הציונות' באמצע המאה התשע־עשרה בהתהוותם של תהליכים היסטוריים שנתרחשו כעבור כמה עשרות שנים; היש ליחס לאישים כאלקלעי, קלישר והם השפעה של ממש על ההתרחשויות ההיסטוריות או שדבריהם היו אפיזודה כמעט נשכחת, שהציונות העניקה לה לאחר מעשה זכות־ראשונים?³ בדתנו לחקר ההיסטוריה המוקדמת או אם תמצא לומר: הקדם־היסטוריה של הציונות, נתקלים אנו ברבגוניותם של היסודות השונים שעליהם מושתת בניינה. נמנה כאן כמה מן היסודות הללו:

2 בן־ציון דינור, במפנה הדורות, ירושלים תשט"ו, עמ' 26.

3 יעקב כץ, לאומיות יהודית, ירושלים תשל"ט, עמ' 274, וכן: שמואל אטינגר, 'ייחודה של התנועה הלאומית היהודית', בקובץ: אידיאולוגיה ומדיניות ציונית, ירושלים תשל"ח, עמ' 16.

- א. מצנת ישיבת ארץ-ישראל וקיומה במשך הדורות;
- ב. חזון שיבת-ציון על-פי המסורת ובגרסה המודרנית;
- ג. בשורת ה'רסטורציה' של היהודים בחוגים נוצריים;
- ד. הגות וספרות פרוטו-ציונית אצל יהודים ונוצרים;
- ה. צמיחתו של הרעיון הלאומי היהודי;
- ו. ארץ-ישראל כמוקד להתענינות מדינית של המעצמות.

היסודות הללו נמנו כאן בחינת ראשי-פרקים, לא לפי מעלת חשיבותם ולא לפי סדרם הכרונולוגי, אלא כמשמשים בערבוביה. יש ביניהם שורשים היסטוריים עמוקים ויש שאינם אלא רקע להתרחשויות. כמה נושאים מִיצגים התפתחות אימננטית בקרב היהודים ויש תופעות שהומן גרמן, אך בדיעבד הכשירו את הלבבות לקראת הציונות. אף לא מנינו במפורש כמה סוגיות, שחלקן בתולדות ישראל יֵלך ויגדל ברכות הימים ושתהיה להן גם השלכה ישירה על הציונות, כגון:

- א. לבטי האמנציפציה ואכזבותיה;
- ב. משבר החברה המסורתית;
- ג. חבלי הקליטה בקרב האומות;
- ד. רדיפות, לחץ כלכלי והגירה;
- ה. השפעת הלאומיות המתעוררת.

הקבוצה הראשונה מצביעה על היסודות של ההיסטוריה הקדם-ציונית ואילו הקבוצה השנייה מורה על התהליכים שהבשלתם הצמיחה את הציונות עצמה. עם זאת, אי-אפשר להבחין באורח חד וחלק בין מוקדם ומאוחר בנושאים כה מורכבים וצריך לעקוב אחריהם בהשתלבותם זה בזה. טול, למשל, את התהוות הרעיון הלאומי היהודי, נושא המופיע בקבוצה הראשונה, ואת השפעת ההתעוררות הלאומית, שבקבוצה השנייה. אף-כי הדוגמה של התנועות הלאומיות כבר עמדה לנגד עיניהם של 'מבשרי הציונות', בכל זאת לא הבשילה הזוהר הלאומית של היהודים אלא לאחרי שנתעצבה במצרף ההסתגרות הלאומית של שכניהם.⁴

התעוררות והתחדשות

מסגרת הזמן של הקובץ היא המאה השמונה-עשרה והמאה התשע-עשרה וליחר דיוק — מאז ערב המהפכה האמריקנית (1776) ועד להקמת מִקוה-ישראל (1870). זוהי תקופה של תמורות גדולות בהיסטוריה ובמהלכה עוברים על עם ישראל שינויים מרחיקי-לכת. היהודים חדלים להיות קבוצה בעלת מעמד מוגדר, כפי שהיו בחברה של ימי-הביניים, והם נקלעים לסתירה שבין ניסיון להשתלב בחברה לבין עיצובה של זהות יהודית חדשה.⁵ על רקע זה

4 שלמה אבינרי, הרעיון הציוני לגוניו, תל-אביב 1980, עמ' 20.

5 שמואל אטינגר, חולדות ישראל בעת החדשה, תל-אביב 1969, עמ' 19-21.

נעשים נסיונות להתמודד עם המציאות המשתנית ומושגים ישנים מקבלים בחוך כך הארה חדשה ואקטואלית.

אנו מטפלים כאן בשלושה עניינים, הזוכים בתקופה זו להתעוררות ולהתחדשות:
 הרעיון הלאומי היהודי;
 יישוב ארץ־ישראל;
 חזון שיבת־ציון.

הרעיון הלאומי היהודי: בשעה שמדובר בעם עתיק־יומין ובעל תודעת ייחוד כעם ישראל, ניצבת במלוא חריפותה השאלה: מהי בעצם הלאומיות ומתי התחילה? היהודים הרי היו בגדר עם כבר בימי קדם ולכאורה לא צריכים היו להשפעת הלאומיות האירופית כדי להתגדר במסגרת לאומית. לעומת זאת יש כיום למונחים 'אומה', 'לאוס', 'לאומיות' וכו' משמעות מוגדרת, המיחדת אותם מקיבוצים חברתיים של העולם העתיק ושל ימי־הביניים, ושוב אין להחילם כפשוטם על בני־ישראל בימי קדם.⁶

אפילו בא הרעיון הלאומי היהודי רק לחדש ימיה של לאומיות עתיקה, עדיין חסר הוא את מימד הרציפות ההיסטורית. החורבן והגלות שינו את פני העם היהודי כל כך, שלא יכול היה לחדש את לאומיותו מניה וביה. בארצות האמנציפציה נחשבו היהודים כעדה דתית ולא כלאום ואף יהודי מזרח־אירופה לא נזקקו להגדרה לאומית ככל שהמשיכו לקיים את אורח־החיים המסורתי.⁷

התודעה הלאומית היהודית היא פועל־יוצא של חבלי ההשתלבות בחברה הלא־יהודית, מזה, ושל הנסיונות לשנות את אורח־החיים היהודי, מזה. הלאומיות היהודית מושפעת מן הדוגמה של התנועות הלאומיות באירופה, אך יש בה משום חיפוש אחר זהות יהודית, שחיה חדשה ואוטנטית בעת ובעונה אחת. עיקרו של הרעיון הלאומי היהודי הוא בהפיכת היהדות מעדה דתית לקיבוץ לאומי, היינו, ביצירת מסגרת חדשה, שבה יוכלו היהודים להתפתח ולתת ביטוי לעצמיותם.

התודעה הלאומית איננה מתגלה לפתע כבשורה חדשה, אלא מתעצבת לאיטה מתוך הרהורים של יחידים והתארגנות של חברות קטנות. משבגר הרעיון הלאומי היהודי וקנה לו זכות־אזרח בקרב היהודים, הוא הסתעף לכמה זרמים והשפיע בכיוונים שונים ואף מנוגדים. מצד אחד, הוביל לחיבת ציון ולארץ־ישראל, ומצד שני, לטריטוריאליזם ולנסיונות לישב יהודים במאורגן בארצות שמעבר לים. הוא הוליד את האוטונומיזם, שאף לתת ביטוי לאומי למיעוטים היהודיים בארצות מושבם ונתן כיוון לדרכה של תנועת הפועלים היהודית בגולה.⁸

Hans Kohn, *The Idea of Nationalism*, Toronto 1967, p. 3 et seq. 6
 Nathan Feinberg, *Studies in International Law*, Jerusalem 1979, p. 235. 7
 בנימין אקצין, לאומים ומדינות, תל־אביב 1980, עמ' 169. 8

הרעיון הלאומי הוא, איפוא, אחד הצירים המרכזיים של ההיסטוריה היהודית בעת-החדשה וראוי לעקוב אחר גלגוליו כדי לעמוד הן על משקלו הסגולי והן על השפעתו במציאות.

יישוב ארץ-ישראל: ההסברה הציונית יודעת להצביע על הנסיונות הרבים שעשו יהודים במשך דורות על דורות לשוב ולהיאחו בארץ. המחקר מצידו תרם לגילוי עקבותיהם של יחידים מישראל ושל חברות שלימות, שעלו לקיים את מצות ישיבת ארץ-ישראל או להיטמן בכוא השעה באדמת הקודש.

הזיקה המסורתית של היהודים לארץ מצאה כאן יותר מאשר ביטוי סמלי, כי היא הניחה יסוד גם ליישוב ממשי מסוים. לעומת זאת לא היתה לעליות הללו השפעה של ממש על גורל הארץ עצמה. עניין זה מבלט את נפתולי הרציפות הדיאלקטית של תולדות ישראל: א. מהחורבן ואילך הולכות ונפרדות דרכי ההיסטוריה של עם ישראל מתולדות ארץ-ישראל⁹;

ב. הזיקה של היהודים לארץ קיימת מאז באורח מקביל לתולדות הארץ עצמה;

ג. במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה מסתמנת שוב מגמה לשילוב גורלה של ארץ-ישראל בהיסטוריה היהודית גופה.

מאז החלה העלייה מתוך מניעים לאומיים, חלה גם תמורה במשקלם המדיני של היהודים בארץ-ישראל. במידה שהדבר מתאפשר בתנאי האימפריה העותמאנית, חדלים היהודים בארץ-ישראל להיות גורם מסתגר וסביל ומפעילים את כוחם בעניינים הנוגעים לארץ עצמה. זו אינה רק תוצאה של גידולם הכמותי באוכלוסיה, כי אם גם פרי השאיפות הלאומיות של 'חובבי ציון' ושל הרוח החדשה המפעמת בלב העולים לארץ.¹⁰

הכלל הוא שהעלייה לארץ-ישראל מקבלת משמעות אחרת משעה שהיא יוצאת מגדר מצוה תית ונעשית בשמו של הרעיון הלאומי. יישוב ארץ-ישראל, בבחינת תופעה חוזרת ונשנית בתולדות ישראל, מקבל דחף מהפכני כאשר מצטרף אליו היסוד הלאומי החדש. כך נראים הדברים בדיעבד, ממרחק של דורות. במציאות לא תמיד קל להבחין בין המניע המסורתי לעלייה לבין היסוד הלאומי ויש שהם עולים בקנה אחד.¹¹ העיון בהיסטוריה שקדמה לציונות מלמד על טשטוש התחומים שבין כמה מן התופעות הללו ועל הצורך להתוות בזהירות את קר-הגבול שבין חדש לישן.

חזון שיבת-ציון: זהו הסבוך מבין שלושת העניינים הנזכרים כאן. שיבת-ציון היא שאיפה תית-משיחית מובהקת ולעומת זאת היא מבטאת גם את מגמתה של הציונות המודרנית.

נוסף על כך יש לכיתות נוצריות מסוימות חזון שיבת-ציון משלהן.¹²

יש קושי מתודולוגי להבחין בין התכנים השונים המסתתרים מאחורי המכנה-המשותף

9 כן-ציון דינור, דורות ורשומות, ירושלים תשל"ח, עמ' 99.

10 מרדכי אליאב, ארץ-ישראל ויישובה במאה הי"ט (1777-1917), ירושלים 1978, עמ' 262, 266.

11 אליעזר שביד, מולדת וארץ יעורה, תל-אביב 1979, עמ' 106.

12 Yona Malachy, American Fundamentalism and Israel, Jerusalem 1978, p. 3-4.

לכאורה. במישור אחר מעוגנת הפעילות הממשית, הנעשית בשם שיבת-ציון על-ידי יהודים חרדים, ציונים ונוצרים, כל אחד על-פי דרכו שלו. מלבד זה יש לראות את השאיפות הדתיות והלאומיות על רקע תקופתן ובמיוחד נוכח התגברות ההתחרות בין מעצמות אירופה על השפעה במזרח-הקרוכ.

שנות השישים של המאה התשע-עשרה, למשל, משופעות ברעיונות פרוט-רציוניים. בחוגים בריטיים מזה וצרפתיים מזה יש נטייה לקשור את חזון שיבת-ציון עם 'השאלה המזרחית' ועם חוכניות ליישובם של יהודים באימפריה העותמאנית ובמיוחד בארץ-ישראל. אפשר למצוא כאן שילוב בין מוטיבים נוצריים והומניסטיים לבין אינטרסים אימפריאליים.¹³

באווירה זו נשמעים גם קולותיהם של 'מבשרי הציונות', שכבר הוזכרו מקודם ואף אצלם משמשים בערבוביה מומנטים דתיים ולאומיים.

כל זה מתרחש במרחק רב למדי מתשומת-הלב של הקיבוצים היהודיים החשובים ואין לו השפעה ניכרת על חזון הגאולה המסורתי של היהדות החרדית.¹⁴

חזון שיבת-ציון כעיקרון ציוני עומד ביסודו על הפעילות האנושית להגשמתו, להבדיל מן הציפייה לגאולה משמיים. ואילו בתחום אחר, תהיה הבחירה של הציונים בארץ-ישראל סימן-הכר חשוב, המבדיל את הציונות מכל שאר גוניה של הלאומיות היהודית.

כאן המקום להסיק כמה מסקנות מן הבידור הקצר ביחס לשלושת העניינים שהוצגו במבוא — הרעיון הלאומי, יישוב ארץ-ישראל ושיבת-ציון:

(1) צריך לשוב ולהדגיש, שכל העניינים הללו היו קיימים ועומדים אף לפני חזון-ציון ולפני היות הציונות הרשמית;

(2) אין הציונות בעלת מונופולין על שום יסוד מהיסודות האלה, שכן לעניין יישוב ארץ-ישראל יש ליהדות החרדית זיקה מסורתית משלה ולחזון שיבת-ציון שותפים על-פי דרכם גם החרדים ואף כיתות נוצריות שונות. הרעיון הלאומי מקובל, כנגד זאת, גם על טריטוריאליסטים ואוטונומיסטים למיניהם;

(3) בציונות בלבד מתגשם השילוב המלא בין כל היסודות האלה, אך לא בלי מאבקים והתלבטויות. רק לאחר תקופת הרצל ועם שוך משבר אוגנדה, מאמץ לו הקונגרס הציוני

השביעי גם את שיטת העבודה המעשית בארץ-ישראל ושולל את הטריטוריאליזם מכל וכל.¹⁵

(4) מכל האמור לעיל משתמעת המסקנה העיקרית, שהציונות היא מערכת מורכבת, המשלבת בתוכה יסודות הטרונגניים, ואף שהם מעוגנים במסורת עתיקת-יומין, אין הם באים לכלל מימוש אלא לאחר שזכו להארה חדשנית.

13 Ernest Laharanne, *La Nouvelle Question d'Orient*, Paris 1860, p. 40

כמו כן ע"ע Leonard Stein, *The Balfour Declaration*, London 1961, p. 11, 14.

14 יוסף שלמון, 'מסורת ומודרניות במחשבה הציונית-דתית בראשיתה', בקובץ: אידיאולוגיה ומדיניות ציונית, (שם), עמ' 27-28.

15 Adolf Böhm, *Die Zionistische Bewegung*, Bd. 1, Tel-Aviv 1935, s. 315, 318.

מה ומי בקובץ

רפאל מאהלר (1899-1977). מן 'ההיסטוריונים הצעירים' של יהדות פולין בין שתי מלחמות-עולם; ישב כתריסר שנים בארה"ב ועלה לארץ לאחר הקמת המדינה. בבואו לישראל פירסם ב'ציון' מאמר המבוסס על פרי מחקרו בארה"ב ועניינו — רעיון שיבת-ציון בימי המהפכה האמריקנית. מאהלר היה פרופסור לתולדות ישראל באוניברסיטת תל-אביב ושיקד כאן כמשך שנים על חיבורו הגדול 'דברי ימי ישראל — דורות אחרונים', שזיכהו בשנת תשל"ז ב'פרס ישראל'.

בנתחו את תהליך האמנציפציה של היהודים, רואה מאהלר הבדל ניכר בין המאבק לשוויון-זכויות אזרחי בארצות אירופה המערבית לבין ההתפתחות שעברה על יהודי ארה"ב (ובמידת-מה חלה גם על יהודי איטליה). המהפכה האמריקנית לא נזקקה לרעיון האחדות הלאומית כנגד 'המשטר הישן', כפי שאירע, למשל, למהפכה הצרפתית. היא הצטיינה, איפוא, בסובלנות רבה ועל-כן יכלו היהודים שם — בניגוד לאירופה — לזכות באמנציפציה ללא התבוללות לאומית. על רקע זה מציג המחבר את קשריהם של יהודי אמריקה הצפונית עם ארץ-ישראל ואת תקוות הגאולה המשיחית שפיעמה בהם במאה השמונה-עשרה, בד בבד עם השתלבותם בחיי המדינה.

אפשר למצוא הקבלה בין הדברים הללו לבין הופעתם של 'מבשרי הציונות' לאחר 'אביב העמים' האירופי, באמצע המאה התשע-עשרה. מתוך ההתעוררות הלאומית ורוח האמנציפציה שנשבה באירופה, צמח גם הרעיון בדבר חידוש העצמאות הלאומית של היהודים. בשני המקרים — במהפכה האמריקנית וב'אביב העמים' — נתפסת האמנציפציה כרעיון שחרור אוניברסלי. לפיכך היא עשויה להוביל, מצד אחד, להשתלבותם של היהודים כיחידים בחברה ומצד אחר — דווקא לשחרור הקיבוץ היהודי כישות לאומית.

הפרק המתואר על-ידי מאהלר מצטיין, כמו גם 'מבשרי הציונות' אחר-כך, באופטימיות מובהקת, בניגוד לאכזבה מהאמנציפציה, המאפיינת את הציונות מסוף המאה התשע-עשרה (וראה הערה 3, כאן); דווקא: אכזבה, אך לא שלילה גמורה.

להלן מובאים שני מאמרים של מאיר ורטה המעמיד גרסאות מקובלות במבחן הניתוח של תעודות היסטוריות. הוא דן בשני עניינים הקשורים זה בזה, אף כי המסקנות שונות בכל מקרה מן הקצה אל הקצה. שני המאמרים סובכים במידה רבה סביב אישיותו של הלורד שפטסבורי (1801-1885), אציל אנגלי שעסק במשך שנים ברעיון שיבת-ציון והשאיר אחריו יומן, המספר על ההשפעה שהיתה לו בעניין זה על שר-החוץ הבריטי פלמרסטון.

במאמר על רעיון שיבת ישראל במחשבה הפרוטסטנטית מציג המחבר את שורשיו הרעיוניים של שפטסבורי, הנעוצים בתחייה הדתית שידעה אנגליה משנות התשעים של המאה השמונה-עשרה. הוא מצביע על הקשר שבין תחייה זו לבין ההתענינות בגורלם של היהודים. הדיון מתמקד בחידוש שמביאה עימה תקופה זו, דהיינו — התסיסה של חסידי המילניום בנצרות כרוכה בתמורות שחוללה המהפכה הצרפתית ובתחושה שקץ הימים קרב. כאן אנו שומעים על חישובי הקץ של הוגים שונים ממחנה זה ועל ההבדלים שביניהם ביחס

לשיבת היהודים לארצם. הם חלוקים ביחס לשאלות: האם יהיה על היהודים להתנצר תחילה? וכן, מה חלקה של בריטניה בתהליך הגאולה?

המאמר, הדן בהקמת קונסוליה בריטית בירושלים, בוחן את ההנחה, שאמרה לקשור צעד זה בהשפעה הרוחנית של שפטסבורי על שר-החוץ. הוא קובע, לעומת זאת, כי ההסבר נעוץ בטעמים מדיניים מובהקים, כגון ההתחרות עם רוסיה על ההשפעה במזרח, ודבר אין לה עם היהודים ועם שיבת-ציון.

מאמריו של ורטה פותחים פתח להבנה מעמיקה יותר של המסגרת ההיסטורית, שבתוכה עתידה לפעול הציונות המודרנית. נקודות-המגע שבין החזון הנוצרי על שיבת-ציון לבין האינטרסים של המעצמות במזרח-הקרוך אינן בגדר תופעה חד-פעמית. הרקע של ראשית המאה התשע-עשרה זורק אור על מערכת היחסים העתידה בין הציונות המדינית למדינות אירופה. הוא מסייע להכיר את האווירה שבה נולדה אחרי-כך 'הצהרת בלפור' ואף את מניעיהם של מתנגדיה.¹⁶

נ"מ גלבר הוא מחלוצי המחקר בהיסטוריה הטרנס-ציונית. ב-1927 ראה אור בוינה ספרו על התוכניות להקמת מדינה יהודית, כפי שהועלו במשך מאתיים שנה — מסוף המאה השבע-עשרה ועד סוף המאה התשע-עשרה.¹⁷ כשלוש שנים לאחר הופעת ספרו, פרסם במאסף 'ציון' פרק הנוגע לתולדות ארץ-ישראל באמצע המאה התשע-עשרה. המאמר המתפרסם כאן מבוסס בחלקו על הגירסה העברית ובעיקרו על המקור הגרמני.

אף חיבור זה, כמאמריו של ורטה, דן בשילוב שבין המאבק על השפעה באימפריה העות'מאנית ובמזרח-הקרוך לבין החזון הנוצרי בדבר שיבת היהודים לארץ-ישראל. נקודת-המוצא גם כאן היא מדיניותו של שר-החוץ פלמרסטון במזרח, אך הדגש מיוסד למערכת היחסים שבין בריטניה לפרוסיה. כנגד זה, אין מדובר כאן ברעיון ערטילאי של שיבת-ציון, כי-אם בפירוש חד-משמעי שלו, היינו, שהגאולה כרוכה בהמרת דתם של היהודים.

ברקע ניצבים — מפלתו של מוחמד עלי והדיונים שיום פלמרסטון ב-1840 ושעסקו גם בגורלה של ארץ-ישראל. שיאה של ההתרחשות המתוארת במאמר הוא בואו של בישוף אנגליקני לירושלים בשנת 1842, בעצה אחת עם מלך פרוסיה. כהונה זו הוטלה על יהודי מומר, מיכאל אלכסנדר, יליד פוזנא, ששימש כחזן וכשוחט בכמה קהילות יהודיות באנגליה ולאחר שהשתמד נעשה פרופסור ללשון עברית בלונדון. לקראת צאתו כותב שגריר פרוסיה בלונדון, כי קרובה ראשית הגאולה של ישראל.

פרשה זו, אף היא משקפת מגמה שתמצא את ביטוייה ביתר שאת בעתיד. דיינו אם נזכיר את כהן-הדת האנגליקני הכלר, חסיד שיבת-ציון, שסייע להרצל להתקבל לראיון אצל קיסר גרמניה בסוף המאה התשע-עשרה. אצל הכלר נעדר, כנראה, יסוד ההמרה כתנאי לשיבת-ציון. לעומת זאת, בולט אצלו שיתוף-הפעולה האנגלו-גרמני ברוח פרוטסטנטית, לשם

16 André Spire, *Souvenirs A Bâtons Rompus*, Paris 1962, p. 108. וכן: L. Stein, idem, p. 158

17 N. M. Gelber, *Zur Vorgeschichte des Zionismus*, Wien 1927.

החזרת היהודים לארץ-הקודש.¹⁸ ויתירה מזו, דיוני המעצמות בשנת 1840 על גורלה של ירושלים נקראים היום כאילו היו חומר אקטואלי.

מכאן אנו עוברים לחטיבת מאמרים שעניינם התהוות הרעיון הלאומי היהודי. שניים מן המאמרים דנים בדמותו של יוסף סלבדור, יליד צרפת (1796-1873), בן לאב יהודי ולאם קתולית, שבחר ביהדות וראה בה מקור-השראה לאנושות. משנות העשרים ועד שנות השישים של המאה התשע-עשרה פרסם סלבדור כמה חיבורים הדנים במקומה של היהדות בהיסטוריה, ביחסיה עם הנצרות ובייעוד שלה לעתיד לבוא. סלבדור הוא אישיות שמעוררת סקרנות — אדם שגדל באווירה יהודית-נוצרית ומצא את דרכו ליהדות, נטש את מקצוע הרפואה כדי להתמסר לחקר היהדות, עריירי ומתבודד ואף-על-פי-כן בעל השפעה. יש רואים בו הוגה-דעות לאומי ואף פרוטו-ציוני ויש המדגישים את כיוון התפתחותו לקראת אחדות הדתות המונותאיסטיות.¹⁹

המאמר של חנוך ריינהולד-רינות פורסם ב'ציון' בשנת תש"ד על יסוד עבודת-גמר שעשה בשעתו באוניברסיטה העברית. הוא מציין שההשראה לכך באה לו מברל כצלטון וידוע שזה שקד בעצמו ועורר את זולתו לכנס את פזורי היצירה היהודית.²⁰ מאמרו של רינות עוסק בכיגורפיה של סלבדור וברקע ההיסטורי של יהדות צרפת בראשית המאה התשע-עשרה. הוא מחלק את יצירתו לכמה תקופות, החל בתקופת ההתעוררות הלאומית של סלבדור הצעיר ('הציוני') ועד להופעת ספרו האחרון, שעיקרו אחדות הרוח בין היהדות לדתות אחרות. המחבר מסביר את המפנה שחל אצל סלבדור באכזבה שחש משום שהרעיון הלאומי היהודי לא התקבל על-ידי בני דורו.

הערכה זו זכתה לביקורת במאמר שפורסם בשנת 1972 בכתב-עת למדעי היהדות בארה"ב והמחברת מחזירה שם את סלבדור לעולמה של ההתבוללות.²¹ באותה שנה הופיע ב'ציון' מאמרו של מיכאל גרץ, הנכלל בקובץ זה, ובו מעין סינתזה של ההערכות המנוגדות. גרץ אינו מחלק את יצירתו של סלבדור לתקופות שונות באופן זה והוא אף שולל את ההנחה בדבר תמורה מרחיקה-לכת שחלה אצלו. על-אף שאינו רואה בו הוגה לאומי מובהק, הוא מניח לו תרומה לגיבוש התודעה הלאומית היהודית.

המחבר קובע את מקומו של סלבדור בתוך שלשלת ההוגים המודרניים שפיתחו את 'רעיון התעודה' של היהדות, בכחינת גשר בין טיפוח הייחוד הרוחני מזה וההשתלבות בחברה הכללית מזה. הוא מצביע גם על כיווני השפעתו הרוחנית — על היהודים שבחוג סן-סימון, על ההיסטוריוגרפיה היהודית ובמיוחד על צבי ה' גרץ וכן גם על המשכילים שבקרב יהדות צרפת באמצע המאה התשע-עשרה.

במאמר מוסגר יצוין כאן גם הקונטרס, שהופיע בהוצאת מרכז שזר לפני שנים מספר ובו

18 מאקס זונה-הנרייאטה בדנהיימר, הציונים וגרמניה הקיסרית, ירושלים 1980, עמ' 64.

19 יעקב פליישמן, בעית הנצרות כמחשבה היהודית ממנדלסון עד רונצווייג, ירושלים תשכ"ד, עמ' 54.

20 אניטה שפירא, ברל, חל-אביב 1980, עמ' 658, 712.

21 P. E. Hayman, 'Joseph Salvador: Proto-Zionist or Apologist for Assimilation?' Jewish Social Studies, vol. 34, 1972, pp 1-22.

קטעים נבחרים מתוך ספרו הראשון של סלבדור (צילום המקור הצרפתי ותרגום לעברית של אלברט בן-נעים) ומבוא מאת מיכאל גרץ.²² לאותו תחום שייך גם מאמר אחר של מ' גרץ — שהופיע ב'ציון' זה לא מכבר — על משה הס (1812-1875). הס עורר בעבר וממשיך גם כיום לעורר התענינות רבה אצל החוקרים. בדור הקודם הרבה לעסוק בו תיאודור זלוצינטי ובימינו — אדמונד זילברנר ושלמה נאמן ואף ישעיה ברלין, שכתב עליו מסה מבריקה. מלבד מונוגרפיות שנתחברו עליו, הוא תופש מקום נכבד גם בחיבורים כוללים, הדנים בהבטחים שונים של תולדות ישראל בעת-החדשה, במחשבה היהודית המודרנית ובסוציאליזם. אף אין תימה בכך: מהפכן והוגה רדיקלי, שכונה בפי מרכס ואנגלס 'הרב הקומוניסטי', התרחק כרבים מבני-דורו מהיהדות אך מצא דרך מקורית לשוב אליה, תוך מזיגה של השקפתו הסוציאליסטית עם הרעיון הלאומי היהודי.

המחבר בודק את סביבתו הרוחנית של הס ומתאר את חוג הסוציאליסטים הצרפתיים, הקרויים אוטופיסטים, שהם היה מקורב אליהם לאחר מהפכת 1848, ואת חילוקי-הדעות שהיו ביניהם. כאן מתפתח עימות ידיוחי בין המורשת הנוצרית, המשמשת להם מופת סוציאליסטי, לבין האידיאה היהודית, שהם חותר להגשימה. זהו, איפוא, לדעת המחבר בית-היצר שבו נתחשל החיבור 'רומי וירושלים'.

משה הס ממוזג באישיותו כמה מזרמי התקופה. הוא שותף לחבלי-הלידה של התנועה הסוציאליסטית ולמאבק על דרכה הרעיונית. בניגוד ל'מניפסט הקומוניסטי', האומר כי "לפועלים אין מולדת", רואה הס בתחייה הלאומית של עמי אירופה עניין לענות בו וסופו שהוא מגיע גם לרעיון בדבר חידוש העצמאות היהודית.²³ מעניין במיוחד הוא נסיונו של הס לתת ביטוי מודרני למורשת היהדות, תוך כדי מאבק רוחני בנצרות. בכך הוא שותף לבן-דורו סלבדור ומשמש גם מעין אב-רוחני להוגים שבאו בעקבותיו.²⁴

בסוף הקובץ מופיעים שני מאמרים העוסקים בראשית חיבת-ציון וביישוב ארץ-ישראל בשנות השישים של המאה התשע-עשרה.

מאמר אחד נכתב בידי הסופר והביבליוגרף ג' קרסל, שהעשיר את חקר הציונות במונוגרפיות רבות על אישים ומאורעות, על אגודות וכתבים. כאן מופיע מחקר, שפורסם ב'ציון' בשנת תש"כ, על החברה הראשונה ליישוב ארץ-ישראל שנוסדה בידי הדר' חיים לוריא ב-1860 בפרנקפורט ע"נ אודר.

לוריא היה איש מזור למדי ולא ידוע עליו הרבה. הוא היה בעל פנסיון כשר בעירו, מיסטיקן שהתגאה בייחוסו כצאצא האר"י ועם זה גם משכיל לוחם. היה כנראה איש ריב ומדון והחברה שלו חדלה להתקיים כעבור ארבע שנים לייסודה. עם זה, היתה לה השפעה לא-

22 יוסף סאלודור, תולדות מוסדותיו של משה ושל עם העברים, ירושלים תשל"ה.

23 ז'אן דניאל, הלאומיות שגברה על מארקס, רמת-גן 1977, עמ' 124-125.

24 נתן רוטנשטריין, המחשבה היהודית בעת החדשה, ח"א 1966, א', עמ' 259. הספר דן גם בהשפעת הס על סירקין, א"ד גורדון וכובר.

מבטלת וקמו לה מחקים במקומות אחרים. החברה הזאת הוציאה לאור את ספרו של הרב קלישר 'דרישת ציון' ובין חבריה היו אישים ידועים, לרבות משה הס.²⁵ שנות השישים של המאה התשע-עשרה היו, כאמור, תקופה של התעוררות בעניין ארץ-ישראל. נעשו אז כמה נסיונות-נפל לישב יהודים על הקרקע ואף לא-יהודים ניסו להתיישב ונכשלו. הניסיון הראשון שעלה יפה היה של חברת 'כל ישראל חברים' ונציגה שרל נטר, שהניחו יסוד להתיישבות החדשה על-ידי הקמת בית-הספר החקלאי מקוה-ישראל.²⁶ החיבור על נטר ומקוה-ישראל נכתב על-ידי האגרונום אליהו קראוזה (1876-1962), שהיה בעצמו חניך המוסד ואחר-כך עמד בראשו משך ארבעים שנה. הוא שחזר את הצעדים הראשונים של מקוה-ישראל על-פי חליפת מכתבים בין נטר לבין אדולף כְּרֶמְיָה וחברת 'כל ישראל חברים'. כמו-כן נזכרות במאמר פניותיו לסיר משה מונטיפיורי ולראשי יהדות בריטניה באותו עניין. קראוזה הגיע למסקנה, שנטר לא התכוון רק להקים בית-ספר חקלאי לאוכלוסייה היהודית הקטנה שישבה אז בארץ-ישראל. הוא מיחס לנטר חזון לאומי גדול ומצטט מתוך דו"ח שלו את הבשורה על "כיבוש הארץ בדרך השלום". משמע, הקמת מקוה-ישראל נתפסה על-ידי אביה ומחוללה כצעד ראשון להתיישבות יהודית גדולה בארץ-ישראל.

סוף-דבר

אוסף המאמרים, המוגש כאן מחדש לקורא, מבוסס על יובל של כתיבה היסטורית. יש, כמובן, הבדלים רבים בין מאמר למשנהו. מרחק של דור ויותר מפריד בין כמה מהמחברים. הבדל רב קיים במצאי של המקורות שעמדו אז לרשות ההיסטוריון לעומת המצב כיום וכלי ספק חל גם שינוי בסגנון ובגישה. מלבד זה יש, כמובן, גם הבדלים אינדיבידואליים רבים בין הכותבים.

המכנה-המשותף הוא בבחירת הנושאים וברמה המקובלת בכתיבה העת 'ציון'. כתיבה העת נוהג לפרסם מאמרים שיש בהם משום תרומה לחקר תולדות ישראל, על יסוד תיעוד מבוסס ובדרך של טיעון חסר-פניות. נקווה שהמעייין בקובץ יטעם בו מקצת טעמו של 'ציון', בכחינת "קנקן חדש מלא ישן", (אבות, פרק ד, כ).

Richard Lichtheim, Die Geschichte des Deutschen Zionismus, Jerusalem 1954, s. 40. 25
כ"כ ראה: משה הס ובני דורו, אגרות בעריכת תיאודור זלוציסקי ומבוא מאת ג' קרסל, ת"א תש"ז, עמ' 241.

מרדכי אליאב, (שם), 187-189. 26